

نگاهی به تصحیح

«الفرقة الناجية»

محمدحسن محمدی مظفر

- چکیده ای از محتوای کتاب
- معرفی نسخه های خطی «الفرقة الناجية»
- نگاهی به یک تصحیح از «الفرقة الناجية»

آشنایی با نگارش های شیعه درباره فرقه ناجیه

علمای امامیه در خصوص تعیین فرقه ناجیه و اثبات نجات شیعه امامیه، تألیفات مستقلی از خود به یادگار نهاده اند که ذیلاً به برخی از آن ها اشاره می کنیم:

۱. «اثبات الفرقة الناجية» تألیف خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق).^۱

۲. «الفرقة الناجية» تألیف شیخ ابراهیم قطیفی (م حدود ۹۵۰ق).^۲ این کتاب در منابع مختلف با نام های گوناگونی ذکر شده است.

۳. «رسالة ميزة الفرقة الناجية عن غيرهم» تألیف محمد اسماعیل خواجویی (م ۱۱۷۳ق).

این رساله در «الرسائل الاعتقادية» (ج ۱) از همین مؤلف با تحقیق سید مهدی رجایی به چاپ رسیده است.

۴. «اثبات الفرقة الناجية» تألیف شیخ اکبر کاشف الغطاء (م ۱۲۲۷ق).^۳

۵. «اثبات الفرقة الناجية» تألیف شیخ محمدحسن شریعتمدار (م ۱۳۱۸ق).^۴

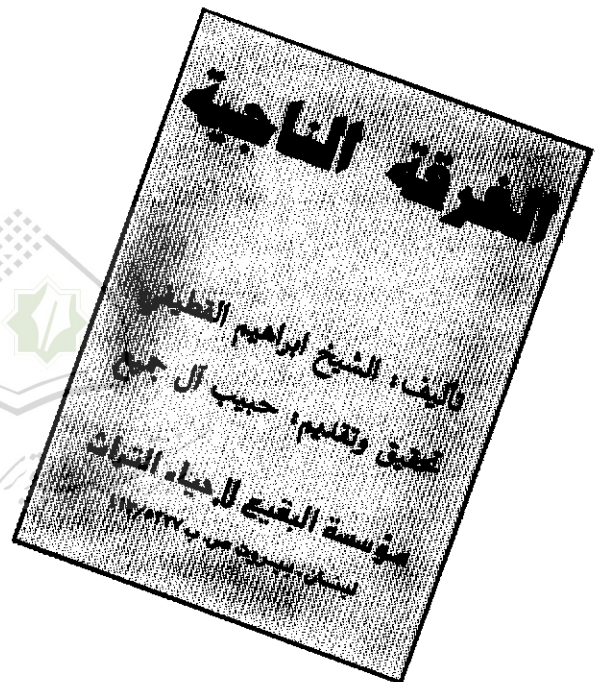
۶. «اثبات الفرقة الناجية» تألیف سید حسین همدانی نجفی

۱. الذریعه، ج ۱، ص ۹۸.

۲. همان، ج ۱۶، ص ۱۷۷؛ الاربعون حديثاً للمحوزی، ص ۱۰۶.

۳. الذریعه، ج ۱، ص ۹۸.

۴. همان و ج ۱۶، ص ۱۷۸.

الفرقة الناجية، الشيخ ابراهيم القطيفي، تحقيق و تقديم: صيب آل جميع، مؤسسة البقيع لاهياء التراث، دارالاملاء، ١٤٢٠ هـ، ٢٠٠٠ م.

اشاره: کتاب «الفرقة الناجية» تألیف شیخ ابراهیم قطیفی مشهور به فاضل قطیفی به منظور گذراندن پایان نامه تحصیلی توسط نگارنده مورد تصحیح و تحقیق قرار گرفته است. همزمان و پس از اتمام کار نگارنده، این کتاب در لبنان با تصحیحی دیگر چاپ می شود. نوشتار حاضر خلاصه ای است در معرفی این اثر و نقد

چاپ مذکور که در چند بند ترتیب داده شده است:

- آشنایی با نگارش های شیعه درباره فرقه ناجیه

- «الفرقة الناجية» تألیف فاضل قطیفی

نقل نموده است. همچنین این کتاب از منابع «بحار الانوار» بوده و علامه مجلسی (ره) در ذکر منابع بحار^{۱۸} از این کتاب نام برده است. محدث بحرانی نیز در «الکشکول»^{۱۹} به این کتاب اشاره کرده و مطالبی را از آن نقل نموده است.

مؤلف کتاب، شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی، مشهور به فاضل قطیفی، از بزرگان علمای امامیه در قرن دهم، معاصر و معارض با محقق کرکی و صاحب تألیفات و اجازات چندی است. در الدرر المعی^{۲۰} تاریخ فراغت مؤلف از تألیف این کتاب، پنجم صفر سال ۹۴۵ ق ذکر شده است و تاریخ کتابت یکی از نسخه های آن سال ۹۴۸ ق است. در حالی که در پاورقی لؤلؤة البحرین^{۲۱} ادعا شده که قطیفی در سال ۹۵۱ ق زنده بوده و این همان سالی است که از تألیف فرقه ناجیه فراغت یافته است.

ظاهراً این کتاب، آخرین تألیف قطیفی، و از کتاب های دیگرش معروف تر بوده است و نام مؤلف با نام این کتاب تداعی می شده است؛ چنان که شیخ حرّ عاملی نیز در امل الأمل^{۲۲} تنها به نام این کتاب اشاره کرده است. از تک نگاری های انجام شده در مورد فرقه ناجیه ظاهراً این کتاب، اولین کتاب مفصل در این موضوع است که در دسترس است. اهمیت این کتاب در این است که از مصادر بحار الانوار، یعنی کتابی که ام الکتاب کتاب های شیعه شمرده می شود،^{۲۳} نیز بوده است. شیوه مؤلف در این کتاب، شیوه نقلی-کلامی است و پیوسته به آیات و روایات استناد می کند.

۵. همان، ص ۱۷۹.

۶. همان، ج ۱۶، ص ۱۷۹.

۷. خاتمة مسعری، ج ۲، ص ۱۳۱؛ بحار، ج ۵۳، ص ۲۹۲؛ الدرر المعی، ج ۱، ص ۹۹ و ج ۱۵، ص ۹۳.

۸. الدرر المعی، ج ۱، ص ۹۸.

۹. امل الأمل، ج ۲، ص ۸، پاورقی.

۱۰. بحار، ج ۱، ص ۲۴؛ ریاض، ج ۱، ص ۱۸؛ لؤلؤة البحرین، ص ۱۶۴.

۱۱. الدرر المعی، ج ۱، ص ۹۸؛ روضات، ج ۱، ص ۲۶.

۱۲. الدرر المعی، ج ۲۵، ص ۱۸.

۱۳. همان، ج ۱، ص ۳۸۲.

۱۴. همان، ج ۲، ص ۳۵۱.

۱۵. همان، ص ۴۱۵.

۱۶. همان، ج ۱، ص ۳۸۳.

۱۷. همان، ص ۱۰۶.

۱۸. همان، ج ۱، ص ۲۴.

۱۹. همان، ج ۱، ص ۱۵۵-۱۵۶.

۲۰. همان، ج ۱۶، ص ۱۷۸.

۲۱. همان، ص ۱۶۰.

۲۲. همان، ج ۲، ص ۸.

۲۳. آشنایی با بحار الانوار، ص ۲۳.

۷. «الفرقة الناجية» تألیف سید شبّر موسوی حویزی. ۶

۸. «الصورام الماضیه لردّ الفرقة الهاویة و تحقیق الفرقة

الناجیة» تألیف سید محمد مهدی حسینی قزوینی حلی (م ۱۳۰۰ ق). محدث نوری در خاتمة مستدرک و جنة الماوی می گوید: «وهو من أحسن وأنفع ما كتب فی هذا الباب وهو كبير يقع فی ۲۵۰۰ بیت». ۷ در مقدمه کتاب سلیم (ط. نجف، ص ۴۷) درباره این کتاب آمده است: «وهو خیر کتاب ألف فی موضوعه، فانه أقام فیہ البراهین العقلیة والنقلیة علی تعیین الفرقة الناجیة التي وردت فی حدیث النبی (ص) ... وقد أثبت بما أقامه من البراهین التي لا تقبل الإنكار إلا من المكابر أن هذه الفرقة الناجیة هی فرقة الشیعة الاثنا عشریة التي اتبعت الأئمة الاثنی عشر آل محمد. (ص)»

۹. «تعیین الفرقة الناجیة» از مؤلفی ناشناخته که با تصحیح

سید محمود الخریفی به چاپ رسیده است.

۱۰. «دلیل المتحرین فی بیان الناجین» تألیف شیخ علی آل

محسن، منشورات انوار الهدی، الطبعة الاولى ۱۴۱۵.

۱۱. «الفرقة الناجیة» در نهج السعادة (ج ۳، ص ۴۳۲) این

کتاب چنین معرفی شده است: «قد ألف بعض السادة المعاصرين کتاباً سماه الفرقة الناجیة وبحث عن الحدیث [یعنی حدیث الافتراق] سنداً و متناً وهو فرید فی بابه و لیسراجع الیه البتة». بیش از این توضیحی داده نشده است.

۱۲. «فرقة ناجیه یا گروه رستگاران» تألیف سلطان الواعظین

شیرازی (م ۱۳۹۱ ق/ ۱۳۵۰ ش) در ۲ جلد، چاپ شده در

دارالکتب الاسلامیه، تهران.

«الفرقة الناجیة» تألیف فاضل قطیفی

چنان که گفتیم این کتاب در منابع مختلف با عناوین دیگری نیز ذکر شده است که عبارتند از: «اثبات الفرقة الناجیة»،^۸ «بیان الفرقة الناجیة»،^۹ «تحقیق الفرقة الناجیة»،^{۱۰} «تعیین الفرقة الناجیة»،^{۱۱} «الوافیة فی تعیین الفرقة الناجیة»،^{۱۲} در مجالس المؤمنین^{۱۳} از آن به «کتاب وافیة» نام می برد.

شیخ حرّ عاملی در «امل الأمل» در ترجمه مؤلف تنها از این کتاب نام برده و آن را حسن شمرده است. محقق اردبیلی در «مجمع الفائدة»^{۱۴} و در «الحاشیة علی الهیات الشرح الجدید للتجرید»^{۱۵} به این کتاب اشاره کرده و در کتاب اخیر روایاتی را از آن نقل نموده است. در «مجالس المؤمنین»^{۱۶} نیز سه روایت از این کتاب نقل شده است. شیخ سلیمان ماحوزی بحرانی نیز در «الاربعون حدیثاً»^{۱۷} به این کتاب اشاره کرده و روایتی را از آن

چکیده‌ای از محتوای کتاب

مؤلف خود، این کتاب را آه سینه اش می‌داند که پس از استخاره از خداوند متعال،^{۲۴} از اندیشه درباره این که فرقه ناجیه نزد خداوند شیعه امامیه اثناعشریه هستند، نشأت گرفته و ظهور پیدا کرده است و آن را چنان بنا نهاده که صاحبان عقل سلیم و اندیشه های صحیح توانایی انکار و ایراد بر آن نداشته باشند و آن را بر یک مقدمه و سه فصل و یک خاتمه مرتب نموده است.

مقدمه مشتمل بر دو بحث است: بحث اول در ذکر حدیث افتراق و چگونگی جمع میان نقل های متفاوت شیعه و اهل سنت از حدیث افتراق است. بحث دوم در معنای این حدیث به همراه نقل و نقد کلمات محقق دوانی در شرح عقاید عضدی و نیز گفتاری درباره معنای ایمان و شرایط آن می‌باشد.

فصل اول کتاب که درباره امیرالمؤمنین (ع) است، خود مشتمل بر سه مطلب است:

مطلب اول در این است که حضرت علی (ع) وصی و جانشین پیامبر (ص) است. مطلب دوم در این است که آن حضرت باب مدینه علم النبی (ص) است. مطلب سوم در این است که امامت آن حضرت منصوص علیه و متعین است و در آن به ذکر حدیث غدیر و اشکالات وارد بر آن و پاسخ بدان‌ها پرداخته است و آن را با یک «تذنیب» و «تمه» به پایان برده است.

فصل دوم درباره عترت پیامبر (ص) است و مشتمل است بر دو مطلب: مطلب اول در تطهیر آنان از پلیدی و گناهان ظاهری و باطنی. مطلب دوم در این است که اهل بیت پیامبر (ص) همانند قرآن واجب الاتباع هستند، و آن را با یک «تذنیب» به پایان برده است. فصل سوم در بیان این که امامان دوازده تن هستند که مشتمل است بر دو مطلب: مطلب اول در بیان اجمالی امامان دوازده گانه و مطلب دوم در بیان تفصیلی آنان.

خاتمه کتاب نیز مشتمل است بر دو «تذنیب»: اول در ذکر اخباری که در خصوص نجات شیعه وارد شده است، دوم درباره اعتقادات فرقه ناجیه.

مؤلف سپس کتابش را با ذکر سه فایده خاتمه می‌دهد و پس از آن می‌گوید که به دنبال مباحث قبلی دوست دارم احادیثی را نقل کنم که علما به ندرت در یک مجموعه به آن‌ها دسترسی می‌یابند و آن گاه این احادیث را که تعدادشان هیچ‌ده تا است نقل کرده و کتابش را به پایان می‌برد. بیشترین حجم این کتاب را زوایات منقول از شیعه و اهل سنت تشکیل می‌دهند و مؤلف در پایان هر بخش، نتیجه می‌گیرد که شیعه امامیه، فرقه ناجیه اند و این نتیجه گیری را تکرار می‌کند.

معرفی نسخه های خطی

۱. نسخه شماره ۳ از مجموعه ۲۲۰۰/ع کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، از برگ ۶۵ تا برگ ۱۰۶. این مجموعه به خط کاتبان مختلف نوشته شده است که نام همه آنان مشخص نیست. در حاشیه فرقه ناجیه مطالبی با نشانه های «مجمع» و «صح» وجود دارد و در برگ ۱۰۶ امضای بلاغ وجود دارد. اغلاط این نسخه اندک است و در پایان آن چنین آمده: «تمت الرسالة الشریفة المنیفة العزیزة الجلیلة الموسومة بالفرقة الناجیة من تألیف الولی الأولی ذی الشرف الأعلى والمقام الأسنى، ملهم الحق والقائل بالصدق، جامع فضائل فضلاء العالمین، موضح الدلائل والبراهین، المؤید بتوفیق الملك الدیان، خاتم علماء هذا الزمان إبراهیم بن سلیمان القطیفی تجاوز الله تعالى عنّا وعنه وعن جمیع المؤمنین والحمد لله وحده وحده وصلى الله على محمد وآله وسلم كثيراً». متأسفانه برگه هایی از این نسخه در دو جا افتاده است که عبارتند از:

۱. از سطر ۶، ص ۷۱: «أخبرنا أبو الفضل» تا سطر ۸ ص ۷۶: «إلا الإقرار بالشهادتين».

۲. از سطر ۵ ص ۹۱: «الحافظ لعلوم النبي» تا سطر ۱۷ ص ۱۰۱: «فقال ومن مولاكم»^{۲۵}.

در فهرست کتابخانه ملی نیز به این افتادگی‌ها اشاره ای نشده است. این نسخه در مجموعه ای شامل ۱۴ رساله است که در فهرست تاریخ کتابت این مجموعه ۱۰۶۷ق و ۱۱۱۰ق ذکر شده و کاتبان نیز مختلف بوده اند. لکن از عبارت کاتب در پایان این نسخه که مؤلف را با عنوان «خاتم علماء هذا الزمان إبراهیم بن سلیمان القطیفی» معرفی می‌نماید، شاید بتوان استظهار کرد که کاتب همزمان با مؤلف و یا نزدیک به زمان تألیف بوده است. بنابراین، این نسخه از سه جهت مزیت دارد: ۱. اندک بودن اغلاط؛ ۲. دارا بودن علامت بلاغ تصحیح، چنان که در حاشیه آخرین برگ آمده است: «بلغ تصحیحه بحسب الإمكان إلا ما راغ عن البصر»؛ ۳. وجود قرینه ای بر همزمانی و یا قُرب زمانی کاتب به مؤلف. به خاطر همین مزایا این نسخه به عنوان نسخه اصل قرار داده شد. رمز این نسخه «ل» است، برای اشاره به کتابخانه ملی.

۲. نسخه شماره ۲ از مجموعه ۵۳۶۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. این مجموعه در ملکیت عبدالعالی بن لطف الله میسی عاملی بوده و در ۱۰۳۵ خط و مهر او در دو

۲۴. «أما بعد فهذه نفثة صدر برزت عن فكر بعد الاستخارة لله تعالى...»، از مقدمه مؤلف.

۲۵. لازم به ذکر است که شماره های مذکور در این جا مطابق است با نسخه پایان نامه نگارنده.

شایسته است که این کتاب جزء کتب کلام و عقائد فهرست شود. همچنین لازم به ذکر است که نگارنده در تصحیح خود، پنج نسخه فوق را مورد استفاده قرار داده است که مزیت مشترک آن‌ها این است که همگی نسخه‌های کاملی بوده و ۱۸ روایتی را که مؤلف در پایان کتاب آورده است، دربر دارند.

۶. نسخه شماره ۳ از مجموعه ۳۰۳ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران. تاریخ کتابت آن سال ۱۰۰۹ ق است. این نسخه ناقص است و تا آخر تذهیب اول با حدیث اعمش پایان یافته، و تذهیب ثانی و فوائد پس از آن و ۱۸ روایتی که مؤلف در پایان کتابش آورده، در این نسخه موجود نیست. پایان این نسخه با انتهای حدیث اعمش در آخر تذهیب اول چنین است: «والوصی هو النقی علی بن ابی طالب. و فی القدر کفایة لمن أراد الهدایة، واللّه الهادی من الضلالة والعمایة، والحمد لله رب العالمین، وصلى الله على سيدنا محمد وآله الطاهرين. تمت الرسالة المباركة بحمد الله وحسن توفيقه يوم الأحد سادس عشر فی شهر صفر المختوم بالخیر والظفر أحد شهور سنة الف وتسع من الهجرة النبوية».

۷. نسخه شماره ۳ از مجموعه ۲۲۵۷ کتابخانه یزد. این نسخه تاریخ کتابت ندارد، لکن تاریخ کتابت دو رساله ماقبل آن در مجموعه مذکور سال ۱۰۵۸ ق و ۱۰۵۹ ق می باشد. این نسخه با فائده ناله ای که مؤلف پس از تذهیب ثانی آورده، پایان می یابد، لکن این روایت ناقص مانده و نسخه با عبارت «و یلکک وتدری» از این روایت خاتمه یافته و ۱۸ روایتی که مؤلف در آخر کتابش آورده نیز در این نسخه موجود نیست. در فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، این نسخه به سید شبیر موسوی حویزی نسبت داده شده که این نسبت اشتباه است؛ زیرا مؤلف خودش در آغاز کتاب به نام خود تصریح کرده و گفته: «وکما جعلت من شیعتہ ابراهیم»

۸. نسخه شماره ۲ از مجموعه ۳۳۶۰ کتابخانه وزیری یزد. تاریخ کتابت آن سال ۱۰۴۰ ق و کاتب آن نورالدین محمد جبل عاملی و محل کتابتش مدرسه شیخ لطف الله اصفهان بوده است. این نسخه نیز همانند نسخه قبلی است، الا این که روایت مذکور را به اتمام رسانده است. پایان نسخه که با اتمام روایت مذکور مقارن است، چنین است: «فهذا آخر ما أردناه والحمد لله رب العالمین. حرره بخطه المعترف بربه المقر بذنبه راجی عفو ربه نورالدین محمد جبل عاملی نهار الأربعاء يوم الثاني والعشرين من شهر شعبان سنة ۱۰۴۰ ق فی مدرسة الشيخ لطف الله باصفهان». در فهرست کتابخانه وزیری این نسخه به علامه حلی نسبت داده شده که این نسبت هم اشتباه است؛ به

صفحه عنوان آمده است. در فهرست تاریخ کتابت این نسخه قرن دهم ذکر شده است. این نسخه دارای اغلاط و افتادگی های زیادی در کلمات و عباراتش می باشد و در پایان آن آمده است: «تمت الرسالة الموسومة بالفرقة الناجية تأليف الشيخ العالم العامل العادل الفاضل، قدوة الزاهدين والمتورعين والمتقين الشيخ ابراهيم بن سليمان الحلبي قدس سره». رمز این نسخه «س» است، برای اشاره به کتابخانه مجلس.

۳. نسخه شماره ۱ از مجموعه ۴۲۲۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از برگ ۱ تا برگ ۸۳. تاریخ کتابت آن قرن ۱۲ و در مالکیت شیخ محمدعلی واعظ تلواسکائی با مهر (افوض امری إلى الله عبده محمدعلی) بوده است. در صفحه عنوان آمده: «کتاب فی أن الفرقة الناجية الشيعة الإثنا عشرية». اغلاط این نسخه کم است و ظاهراً کاتبش فرد فاضلی بوده و در بعضی جاها نسخه بدل هم ذکر شده است. رمز این نسخه «ج» است، برای اشاره به کتابخانه مجلس.

۴. نسخه شماره ۲۰۲۰ کتابخانه آستان قدس رضوی. تاریخ کتابت آن سال ۱۰۹۱ ق است و واقف آن نادرشاه در سال ۱۱۴۵ ق بوده. در پایان آن آمده است: «قد فرغ من تسويد هذه الصحيفة الشريفة في تاريخ سبب شعبان المعظم سنة ۱۰۹۱». در حاشیه آمده: «کتاب الفتنه الناجية تأليف أبي محمد ابراهيم عليه التحية والثناء». اغلاط این نسخه زیاد نیست و در موارد زیادی روایات را با حذف سند آورده است. رمز این نسخه «ق» است، برای اشاره به کتابخانه آستان قدس.

۵. نسخه شماره ۴ از مجموعه ۲۱۱۴۳ کتابخانه آستان قدس رضوی. تاریخ تحریر آن سال ۱۳۰۷ ق است و تاریخ وقف آن خرداد ۱۳۷۳ ش، و واقفش مقام معظم رهبری حضرت آیه الله خامنه ای است. نام کاتب و تاریخ کتابت در پایان نسخه ذکر نشده است، تنها در صفحه اول پیش از بسمله نوشته شده: «الرسالة الفرقة الناجية وأنها الإمامية للشيخ ابراهيم القطيفي الأصل إلا أنه جاء في العراق فوطن في الغري مدة ثم في الحلة، فلهذا نسب إلى كل منهما، وهذا الشيخ ابن الشيخ سليمان القطيفي رحمة الله عليهما». اغلاط این نسخه اندک است و در موارد چندی نسخه بدل ها ذکر شده اند. رمز این نسخه «ه» است، برای اشاره به مجموعه اهدایی رهبری.

لازم به ذکر است که دو نسخه اخیر در فهرست نویسی جزء کتب اخبار معرفی شده اند که چنین تعریفی دقیق نیست؛ زیرا هر چند که بخش عمده ای از این کتاب را اخبار و روایات تشکیل می دهند، لکن مقصود مؤلف از نگارش آن، بحثی کلامی بوده یعنی اثبات این که شیعه اشاعری فرقه ناجیه اند. بنابراین،

همان دلیلی که در مورد نسخه قبلی ذکر شد.

۹. نسخه شماره ۳ از مجموعه ۷۵۳۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. در نسخه حاضر تنها مقدمه شامل دو بحث و فصل اول «فیما يتعلق بأمر المؤمنین» شامل سه مطلب موجود است. انجام: معانی المولی عشر الاولی والإمام و... الناصر.

۱۰. نسخه شماره ۳ از مجموعه ۱۳۳ کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان. این نسخه در صفحه ۱۳۸۳ از فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان ذکر شده و اطلاع بیش تری از چگونگی آن داده نشده است. متأسفانه در ایام اشتغال به تصحیح این کتاب، به علت تجدید بنای ساختمان کتابخانه، دسترسی به این نسخه امکان پذیر نشد.

۱۱. نسخه ای به خط شیخ علی بن فسیح الله رضا که اتمام کتابت در تاریخ ۱۰ شعبان سال ۱۰۰۶ ق بوده است. این نسخه در مجموعه ای بوده که تمامی آن به خط کاتب مذکور است. این نسخه را آقابزرگ نزد شیخ حسین بن شیخ علی البحرانی دیده است.^{۲۶}
۱۲. نسخه دیگری که کتابت در ۹۴۸ ق بوده است، آن را آقابزرگ نزد شیخ صالح حائری دیده است.^{۲۷}

۱۳. نسخه علامه سید محمد صادق بحر العلوم به خط فرج الله بن سالم الجزائری. این نسخه در لؤلؤة البحرين ذکر شده است.^{۲۸} در این جا ادعا شده که شیخ ابراهیم قطیفی در ۹۵۱ ق زنده بوده است و این همان سالی است که از تألیف فرقه ناجیه فراغت یافته؛ چنان که در آخر این نسخه نوشته شده است.

۱۴. نسخه کتابخانه خصوصی حجة الاسلام الجودی. این نسخه در ضمن مصادر کتاب «الحاشیة علی الهیات الشرح الجدید للتجرید»^{۲۹} از مولی احمد اردبیلی ذکر شده است.

۱۵. نسخه شماره ۹۲-۶-۱۰۰۲ در کتابخانه آیه الله گلپایگانی- قم. این نسخه در کتاب سلیم بن قیس الهلالی^{۳۰} به تصحیح انصاری ذکر شده است.

لازم به ذکر است که برای اشاره به منابع و مآخذ نقل قول ها از علامت اختصاری «مص» یعنی «مصدر» استفاده نموده ایم.

تصحیح دیگری از «الفرقة الناجية»

پس از پایان کار تصحیح و نگارش مقدمه باخبر شدم که کتاب حاضر به تازگی تصحیح شده و به چاپ رسیده است.^{۳۱} با مراجعه به این چاپ و مقابله آن با نسخه خودم، متوجه شدم که صرف نظر از اشتباهات چاپی، اغلاط و خطاهای بسیاری به آن راه یافته است؛ چه در مقدمه محقق، چه در اصل کتاب و چه در ارجاع به مصادر. در این جا به اختصار به برخی از آن ها اشاره می کنم:

۱. در مقدمه محقق در عداد اساتید و شاگردان قطیفی

خطاهای فاحشی رخ داده است؛ مثلاً:

الف. به عنوان اولین استاد قطیفی از «الشیخ سلیمان بن عبدالله الماحوزی المتوفی سنة ۱۲۳۱ هـ»^{۳۲} نام برده شده، در حالی که فاضل قطیفی مؤلف «الفرقة الناجية» در نیمه دوم قرن دهم وفات یافته است. ظاهراً این اشتباه به دلیل شباهت اسمی فاضل قطیفی با عالمی دیگر به نام «الشیخ ابراهیم القطیفی» که از شاگردان شیخ سلیمان مذکور بوده، رخ داده است. شیخ آقابزرگ تهرانی در **الكواكب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرة** از طبقات اعلام الشیعه (ج ۶، ص ۱۸)، عالم مذکور را معرفی نموده است. همچنین باید دانست که مؤلف الفرقة الناجية یعنی شیخ ابراهیم قطیفی به «فاضل قطیفی» مشهور است و همین عنوان می تواند وجه تمایز او از هم نام های احتمالی اش قرار گیرد.

ب. به عنوان دومین استاد قطیفی از «الشیخ علی بن هلال الجزائری الکرکی»^{۳۳} نام برده شده است که توصیف وی به «الکرکی» صحیح نیست؛ چنان که صاحب روضات^{۳۴} نیز به این نکته تذکر داده است. علاوه بر این در پاورقی تاریخ وفات وی ۹۹۳ هـ/ ۱۵۸۵ م آمده که این هم اشتباه است.

ج. در عداد شاگردان قطیفی از الشیخ حسن بن محمد عبدالنسی البلادی البحرانی صاحب معراج الکمال نام برده شده^{۳۵} که اشتباه است و فرد مذکور شاگرد قطیفی قرن دوازدهم است، نه شاگرد فاضل قطیفی قرن دهم و این اشتباه ظاهراً به خاطر همان تشابه اسمی است.

د. در عداد اجازه یافتگان از قطیفی، از مولی محمد امین استرآبادی نام برده شده^{۳۶} و در پاورقی ادعا شده که وی همان اخباری معروف و صاحب الفوائد المدنیه است؛ در حالی که کسی که در سال ۹۲۰ ق از فاضل قطیفی اجازه گرفته، شیخ

۲۶. الدرریمه، ج ۱۶، ص ۱۷۸.

۲۷. همان.

۲۸. همان، ص ۱۶۰، پاورقی.

۲۹. همان، ص ۵۷۸.

۳۰. همان، ج ۱، ص ۱۴۲، پاورقی.

۳۱. الفرقة الناجية، الشیخ ابراهیم القطیفی، تحقیق و تقدیم حبیب آل جمیع، مؤسسة البقیع للاحیاء التراث- دارالملاک، بیروت، الطبعة الاولی، ۱۴۲۰ ق/ ۲۰۰۰ م.

۳۲. همان، ص ۲۸، در همین جا خطای دیگری وجود دارد؛ یعنی سال ۱۲۳۱ هـ، که صحیح آن ۱۱۲۱ هـ است و در پاورقی همین صفحه آمده است.

۳۳. همان، ص ۲۹.

۳۴. روضات الجنات، ج ۴، ص ۳۵۹.

۳۵. الفرقة الناجية، ص ۳۰.

۳۶. همان، ص ۳۴.

ويخلق الى يوم التناد»^{۳۳} در حالی که عبارت صحیح «بل ممن خلق ويخلق إلى يوم التناد» است، و این نکته در تصویر نسخه خطی که در این چاپ ارائه شده،^{۳۴} هم قابل مشاهده است.

۴. در بسیاری از موارد، تقطیع عبارات و پاراگراف بندی مناسب نیست؛ مثلاً در دومین صفحه از متن اصلی کتاب،^{۳۵} در میان سطر اول «إن قلت ...» آمده است؛ در حالی که مناسب بود این عبارت در آغاز پاراگراف قرار بگیرد. علاوه بر این که در سطر دوم همین صفحه عبارت به صورت ناقص و غلط چاپ شده و در انتهای آن نقطه قرار گرفته است؛ یعنی «هی قبل.» در حالی که عبارت صحیح چنین است: «هی قیل: و من هم؟».

۵. در برخی از موارد عبارتی از قلم افتاده است؛ مثلاً در سطر یازدهم از دومین صفحه متن اصلی کتاب چنین آمده: «حذفناها واقتصرنا»، و حال آن که بین این دو کلمه عبارتی از قلم افتاده است و عبارت کامل به این صورت است: «حذفناها، وكذلك تلك الزيادة لمّا لم تكن مروية من طريق الشيعة حذفناها واقتصرنا». در سطر ۱۴ از صفحه ۱۰۹ پس از عبارت «والرفع من السائل»، عبارت «والنية قلبية تستحضر في أثناء الصلاة لغير أمير المؤمنين فكيف له عليه السلام» از قلم افتاده است. در سطر ۱۰ از صفحه ۱۳۸ پس از «محمد» عبارت «فابنه علي فاذا مضى علي» از قلم افتاده است. در سطر اول از صفحه ۱۵۲ پس از عبارت «وسمّاه عنده» حدود دو سطر از عبارت افتاده است و نام چند تن از امامان حذف شده است و ترتیب آن‌ها به هم خورده است. در سطر ۱۸ از صفحه ۱۷۳ عبارت «نضح فجبيل طينتنا من فضل طينة أمير المؤمنين» از قلم افتاده است. در سطر ۱۰ از صفحه ۱۸۴، قبل از «فقال رسول الله» عبارت «فقال الحسن كذلك وقال الحسين كذلك» از قلم افتاده است.

۶. در برخی موارد اضافه‌های بی مورد و ناروایی در عبارت آمده است؛ مثلاً در سطر ۱۴ و ۱۵ از صفحه ۱۴۸ عبارتی داخل

۳۷. احیاء الدائر، ص ۲۰۵.

۳۸. طبقات اعلام الشيعة، ج ۵، ص ۵۶.

۳۹. الفرقة الناجية، ص ۳۵.

۴۰. روایات الجنات، ج ۱، ص ۲۷. در این جا چنین آمده: «رأيت في كتاب إجازات الشيخ إبراهيم للشيخ محمد الحرفوشي» که دلالت می‌کند بر این که شیخ محمد حرفوشی کتابی داشته به نام «إجازات الشيخ إبراهيم»، نه این که از شیخ ابراهیم مجاز بوده است. برای شرح حال شیخ محمد حرفوشی ر.ک به: روایات الجنات، ج ۷، ص ۸۵-۸۸.

۴۱. همان، ج ۱، ص ۲۶۵.

۴۲. شرح المختصر للفتاوی، ص ۱۰۸.

۴۳. الفرقة الناجية، ص ۵۵.

۴۴. همان، ص ۵۳.

۴۵. همان، ص ۵۶.

شمس الدین محمد بن الحسن استرآبادی (قرن ۱۰) بوده است^{۳۷} و این غیر از محمد امین استرآبادی اخباری (قرن ۱۱) است.

این اشتباه در متن صفحه ۳۰ نیز دیده می‌شود؛ در حالی که در پاورقی شماره ۲ از همین صفحه به اجازه قطیفی به مولی شمس الدین محمد بن الحسن استرآبادی در سال ۹۲۰ ق اشاره شده است.

هـ. همچنین از شیخ محمد حرفوشی به عنوان اجازه یافته از قطیفی نام برده شده است^{۳۹} که درست نیست و مأخذ مورد ارجاع^{۴۰} نیز مطابق با این ادعا نمی‌باشد. عجیب تر آن که در پاورقی، ضمن معرفی شیخ محمد حرفوشی ادعا شده که وی صاحب این بیت است:

ما كل ما يتمنى المرء يدركه

تجري الرياح بما لا تشتهي السفن

در حالی که آشنایان با دروس مقدماتی حوزه به خوبی می‌دانند که این بیت از آن ابوالطیب مستنبی (۳۵۴ ق) است و علمای ادبیات از چند قرن پیش از این به آن استشهاد می‌کرده‌اند؛ همانند ابن هشام (م ۷۶۱ ق) در مغنی اللیب^{۴۱} و خطیب قزوینی (م ۷۲۹ ق) در تلخیص المفتاح.^{۴۲}

۲. یکی از اشکالات مهم که منشأ خطاهای دیگری شده است، اعتماد بر یک نسخه خطی در این چاپ است. این نسخه همان است که در ضمن معرفی نسخه‌های خطی کتاب حاضر با رمز «ق» به آن اشاره نموده‌ام که نه آقدم نسخ است و نه اصح نسخه‌ها، بلکه نسخه‌های دیگر (یعنی نسخه‌هایی که با رمز «ل» و «ج» و «هـ» به آن‌ها اشاره کرده‌ام) از این نسخه کم غلط‌ترند. علاوه بر این، این نسخه در بسیاری موارد (به طور مشخص از صفحه ۱۳۹ تا ۱۵۹ و صفحه ۱۶۳ تا ۱۶۵ چاپ مذکور) احادیث را با حذف سند آورده است؛ در حالی که در نسخه‌های دیگر همین احادیث به همراه سندشان آورده شده‌اند. علاوه بر این که در برخی موارد حذف سند باعث خلل در معنا و مبهم ماندن مطلب برای خواننده می‌شود. مثلاً در حدیث اعمش (ص ۱۶۵) به علت حذف سند، خواننده از عبارت «قال: فاستدار الناس بوجههم نحوه ...» (سطر ۱۲ به بعد) معنای درستش را نمی‌فهمد و مرجع ضمایر را به درستی تشخیص نمی‌دهد (ظاهراً مرجع ضمیر «قال» راوی حدیث یعنی «کثیر بن زید» است و مرجع ضمیر در «نحوه» «اعمش» است) و اساساً فهم درست ذیل حدیث منوط است، به ذکر صدر آن و توصیف ارائه شده در آن از ورود اعمش به مجلس منصور.

۳. در برخی از موارد ظاهراً عبارت درست خوانده نشده، مثلاً در سطر اول از خطبه مؤلف چنین آمده است: «یا من خلق

ارجاعات شماره ۳، ۴ و ۵ از صفحه ۱۶۴ و ارجاع شماره ۲ از صفحه ۱۶۵. همچنین در مورد روایتی که مؤلف کتاب خود را با آن به پایان برده است، به کتاب بشارة المصطفی لشبیعة المرتضی، ص ۱۴ ارجاع داده شده^{۵۳} که اشتباه است و این روایت در چاپ های موجود از این کتاب وجود ندارد و در مورد این روایت، ظاهراً کتاب حاضر یعنی الفرقة الناجية قطیفی آقدم مصادر است و راقم این سطور تاکنون آن را در مصدري مقدم بر کتاب حاضر نیافته است.

هـ. در بیان مصادر مقدمه محقق، در دو مورد از الكواكب المنتشرة از مجموعه طبقات اعلام الشيعة تألیف شیخ آقا بزرگ تهرانی نام برده شده^{۵۴} و هر دو بار آن را «مخطوط» شمرده، در حالی که این کتاب در سال ۱۳۷۲ ش. از سوی انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است.

آنچه ذکر شد، پاره ای از اشکالات و خطاهای راه یافته به چاپ مذکور است و نگارنده از ذکر تمامی موارد جزئی خطاها (اعم از حذف و اضافه و اغلاط املائی و چاپی و ویرایش و ...) که کم تر صفحه ای از این کتاب خالی از آنها است، صرف نظر می کند. البته کار محقق و ناشر که احیای میراث فرهنگی اسلامی و به خصوص شیعه و اهل بیت (ع) و عرضه آن ها به بازار دانش است، کاری است مهم و درخور تحسین و پایه ای است برای تحقیقات بعدی، اما این کار دقت و صبر و حوصله زیادی هم می طلبد؛ به ویژه آن که خود مؤلف یعنی قطیفی هم در نقل قول ها دقت و امانت را رعایت می کرده و تفاوت ها را حتی در مثل کم یا زیاد شدن یک واو عاطفه، از نظر دور نداشته است و این معنا از دو موضع از کتاب حاضر^{۵۵} مشخص می شود. به هر حال نگارنده امیدوار است که نکات یادآوری شده هدایتی را دربر داشته و خود در ذکر موارد خطا، ره به خطا نپیموده باشد و این نوشته پژوهشگران را به کار آید.

کتابنامه

۱. آشنایی با بحارالانوار، احمد عابدی، سازمان چاپ و

۴۶. همان، ص ۶۳.

۴۷. همان، ص ۱۶۷.

۴۸. همان، ص ۶۹.

۴۹. همان، ص ۹۲.

۵۰. همان، ص ۱۷۸.

۵۱. همان، ص ۱۰۱.

۵۲. همان، ص ۷۰.

۵۳. همان، ص ۱۸۴.

۵۴. همان، ص ۴۷-۴۸.

۵۵. همان، ص ۸۹، سطر ۶-۷ و ص ۱۱۵، سطر ۳-۵.

پراکنش است که نه در نسخه های خطی و نه در مصدر اصلی نقل مذکور، وجود ندارد و به لحاظ معنا نیز زاید و مخل نظم عبارت است. در مورد دیگر ظاهراً ذهنیت محقق در اضافه نمودن بر متن کتاب دخیل بوده است. در صفحه ۱۴۲ سطرهای ۳ و ۴ در دو مورد «أربعة آلاف» به «أربعة وعشرين ألف» و «ثمانية آلاف» به «ثمانية وعشرين ألف» تبدیل شده؛ یعنی سه بار لفظ «عشرين» که نه در نسخه های خطی و نه در مصدر اصلی وجود ندارد، در عبارت اضافه شده و تنها یک مورد در پاورقی به ضبط نسخه اصل اشاره شده؛ این در حالی است که معمولاً در طول کتاب، اضافه های خارج از نسخه اصلی در پراکنش قرار داده شده است.

۷. در برخی موارد آیات قرآن در داخل قلاب مخصوص قرار نگرفته اند؛ مثلاً در صفحه ۱۶۸: سطر ۸ و ۹، صفحه ۱۷۰: سطر ۱۳ و ۱۴، صفحه ۱۸۲: سطر ۱۳ و ۱۴ گاه نیز الفاظ غیر قرآنی در داخل قلاب مخصوص قرار گرفته اند؛ یعنی الفاظ «الواحد الاحد» در صفحه ۱۶۶ سطر ۱۴.

۸. در مورد ارجاع نقل قول ها به مصادرشان نیز اشکالات متعدد و مختلفی رخ داده است؛ مثلاً:

الف. در برخی موارد مأخذ نقل قول مشخص نشده، مثلاً به هنگام نقل قول قطیفی از فاضل دوانی^{۴۶} در پاورقی تنها به معرفی وی اکتفا شده و مأخذ نقل قول مشخص نشده که از کدام یک از تألیفات دوانی است. در مورد دیگر مأخذ نقل قول حضرت امیر که با عبارت «قال باب مدينة العلم... (ع)^{۴۷} آمده، مشخص نشده است.

ب. در برخی موارد ارجاعات ذکر شده مرجوح است؛ مثلاً نقل سخن حضرت امیر (ع) از سفينة البحار،^{۴۸} استشهاد آرای اصولیان از اصول فقه مظفر و كفاية الاصول خراسانی،^{۴۹} و نقل قول از علامه طبرسی از بحارالانوار؛^{۵۰} در حالی که منابع ذکر شده همگی پس از قطیفی به نگارش آمده اند و شایسته است که در ارجاعات این کتاب به منابع قبل از قطیفی مراجعه کنیم. مثلاً در مورد اول به نهج البلاغه و در مورد سوم به مجمع البیان و در مورد دوم به کتاب های اصولی متقدم باید ارجاع داده شود. (خصوصاً آن که خود مؤلف نیز در موردی به کتاب المحصول فخر رازی در اصول، اشاره کرده است^{۵۱}) علاوه بر این که در مورد اخیر بهتر است که هم از تألیفات اصولی شیعه و هم اهل سنت مثال آورده شود؛ زیرا استشهاد مؤلف از هر دو گروه است.

ج. در برخی موارد به اختلاف نقل قول نسخه با مصدرش اشاره نشده است؛ مثلاً در مورد حدیث معروف به سلسله الذهب، در پاورقی تنها دو مصدر برای آن ذکر شده،^{۵۲} در حالی که نقل قطیفی از این روایت با آنچه در مصادر مذکور آمده، متفاوت است.

د. در برخی موارد ارجاعات داده شده، غلط است؛ مثلاً

- انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۲. الريمون حديثاً في اثبات إمامة امير المؤمنين (ع)، الشيخ سليمان بن عبدالله الماحوزي البحراني (۱۰۷۵-۱۱۲۱ ق) تحقيق السيد مهدي الرجائي، قم، الطبعة الاولى، ۱۴۱۷ ق.
۳. أمل الأمل، الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي (۱۱۰۴)، تحقيق السيد احمد الحسيني، مجلدان، دارالكتاب الاسلامي، قم، ۱۳۶۲.
۴. بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار، العلامة محمدباقر المجلسي (۱۰۳۷-۱۱۱۱)، اعداد عدة من الفضلاء، ۱۱۰ مجلداً، دار احياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية المصححة، ۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م.
۵. بشارة المصطفى لشيعه المرتضى، أبي جعفر محمد بن أبي القاسم محمد بن علي (الطبري) من علماء الامامية في القرن السادس، مطبعة الحيدرية، نجف، الطبعة الثانية، ۱۳۸۳ ق/ ۱۹۶۳ م.
۶. پایان نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی: موضوع تصحيح الفرقة الناجية، تدوين محمدحسن محمدي مظفر، دانشگاه قم، دانشکده علوم انسانی، بهار ۱۳۷۹.
۷. تعيين الفرقة الناجية، اعداد و تحقيق السيد محمود الغريفي، مؤسسة السيدة المعصومة، قم، الطبعة الاولى، ۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۷ م.
۸. الحاشية على الهيئات الشرح الجديد للتجريد، المولى احمد الاردبيلي، تحقيق احمد العابدي، مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، الطبعة الثانية ۱۴۱۹ ق/ ۱۳۷۷ ش.
۹. خاتمة مستدرك الوسائل، الميرزا حسين النوري الطبرسي (م ۱۳۲۰) ۹ مجلدات، مؤسسة آل البيت (ع) لاحياء التراث، الطبعة الاولى ۱۴۱۵ ق.
۱۰. دليل المتحيرين في بيان الناجين، الشيخ علي آل محسن، منشورات أنوار الهدى، قم، الطبعة الاولى، ۱۴۱۵ ق.
۱۱. الذريعة الي تصانيف الشيعة، الشيخ آقابزرگ الطهراني، ۲۶ مجلداً، دارالاضواء، بيروت، الطبعة الثالثه، ۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م.
۱۲. الرسائل الاعتقادية، محمد اسماعيل بن الحسين بن محمدرضا المازندراني الخاجوني (م ۱۱۷۳)، تحقيق السيد مهدي الرجائي، مجلدان، نشر دارالكتاب الاسلامي، قم، ۱۴۱۱ ق.
۱۳. روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات، محمدباقر الموسوي الخوانساري الاصبهاني (م ۱۳۱۳ ق) ۸ مجلدات، المطبعة الحيدرية، طهران، ۱۳۹۰ ق.
۱۴. رياض العلماء وحياض الفضلاء، الميرزا عبدالله افندي الاصبهاني (قرن ۱۲)، تحقيق السيد احمد الحسيني، ۶ مجلدات، مطبعة الخيام، قم، ۱۴۰۱ ق.
۱۵. شرح المختصر، سعدالدين التفتازاني، علق عليه عبدالمتعال الصعدي، كتابفروشي كتيبي نجفي، قم [بالاوفست عن المكتبة المحمودية التجارية بالازهر بمصر].
۱۶. طبقات اعلام الشيعة، الشيخ آقابزرگ الطهراني، تحقيق علي نقی منزوی، ۶ مجلدات، مؤسسة اسماعيليان، قم [بالاوفست عن طبعة دانشگاه تهران].
۱۷. الفرقة الناجية، الشيخ ابراهيم القطيفي، تحقيق و تقديم حبيب آل جميع، مؤسسة البقيع لإحياء التراث - دارالملاك، بيروت، الطبعة الاولى ۱۴۲۰ ق/ ۲۰۰۰ م.
۱۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۹. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامي دانشگاه تهران.
۲۰. فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان.
۲۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامي.
۲۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامي ایران.
۲۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری یزد.
۲۴. کتاب سليم بن قيس الكوفي الهلالي العامري، (م ۹۰) منشورات دارالفتون، بيروت، ۱۹۸۰ م، [بالاوفست عن طبع النجف].
۲۵. الكشكول، الشيخ يوسف البحراني (م ۱۱۸۶) ۳ مجلدات، مؤسسة الوفاء ودارالنعمان ۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۵ م.
۲۶. لؤلؤة البحرين في الاجازات و تراجم رجال الحديث، الشيخ يوسف بن احمد البحراني (م ۱۱۸۶ ق)، حققه وعلق عليه السيد محمدصادق بحر العلوم، مؤسسة آل البيت (ع)، چاپ دوم.
۲۷. مجالس المؤمنین، قاضی نور الله شوشتری (شهید در ۱۰۱۹ ق) کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۷۵ ق.
۲۸. مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الاذهان، مولى احمد الاردبيلي (م ۹۹۳) ۱۴ مجداً، مؤسسة النشر الاسلامي، قم، في عدة سنوات.
۲۹. مغنی اللیب عن کتب الأهارب، جمال الدين ابن هشام الانصاري (م ۷۶) مجلدان، حققه وعلق عليه الدكتور مازن المبارك و محمدعلي حمدالله، انتشارات سيد الشهداء، قم، ۱۴۰۶.
۳۰. نهج السعادة في مستدرك نهج البلاغه، الشيخ محمدباقر المحمودي، ۸ مجلدات، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بيروت.

۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامي دانشگاه تهران.
۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان.
۴. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامي.
۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامي ایران.
۶. فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری یزد.
۷. کتاب سليم بن قيس الكوفي الهلالي العامري، (م ۹۰) منشورات دارالفتون، بيروت، ۱۹۸۰ م، [بالاوفست عن طبع النجف].
۸. الكشكول، الشيخ يوسف البحراني (م ۱۱۸۶) ۳ مجلدات، مؤسسة الوفاء ودارالنعمان ۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۵ م.
۹. لؤلؤة البحرين في الاجازات و تراجم رجال الحديث، الشيخ يوسف بن احمد البحراني (م ۱۱۸۶ ق)، حققه وعلق عليه السيد محمدصادق بحر العلوم، مؤسسة آل البيت (ع)، چاپ دوم.
۱۰. مجالس المؤمنین، قاضی نور الله شوشتری (شهید در ۱۰۱۹ ق) کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۷۵ ق.
۱۱. مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الاذهان، مولى احمد الاردبيلي (م ۹۹۳) ۱۴ مجداً، مؤسسة النشر الاسلامي، قم، في عدة سنوات.
۱۲. مغنی اللیب عن کتب الأهارب، جمال الدين ابن هشام الانصاري (م ۷۶) مجلدان، حققه وعلق عليه الدكتور مازن المبارك و محمدعلي حمدالله، انتشارات سيد الشهداء، قم، ۱۴۰۶.
۱۳. نهج السعادة في مستدرك نهج البلاغه، الشيخ محمدباقر المحمودي، ۸ مجلدات، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بيروت.